دولان تارىخىغا دائىر ئىككى مەسىلە توغرىسىدا

مۇھەممەت ئوسمان

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولغان دولانلىقلار ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارغا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

«دولان» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دولان تارىخىدىكى ئىككى مۇھىم مەسىلە. مەن دولان مەھەللىسىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان ئاۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىغا دائىر كىتاب، ماتېرىياللارنى قېتىرقىنىپ ئوقۇغان ۋە ناھىيىمىزنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ھاكىمى ئابلەت ياقۇپنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى ۋە شارائىت يارىتىپ بېرىشى بىلەن قەدىمىي دولان يۇرتىنىڭ خارابىلىرىنى، ئىزنالىرىنى ئاساسەن تەكشۈرۈپ چىققان ۋە دەسلەپكى قەدەمدە ئىزدەنگەن، مەن شۇ ئاساستا يۇقىرىقى ئىككى مەسىلە توغرىسىدا ئۆزەمنىڭ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقماقچى، مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ نامۇۋاپىق جايلىرىغا تەنقىد - تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«دولان» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

مېنىڭچە، «دولان» دېگەن سۆز «دولۇن» دىن كېلىپ چىققان. «دولۇن» دولانلىقلارنىڭ بۇنىڭدىن 1500 يىل ئىلگىرى بېيئەت قىلغان ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى. قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇق تەشكىلاتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇلار رايونلارغا بۆلۈنگەن ۋە تەدرىجىي ئۇ رايونلارنىڭ نامى بارلىققا كەلگەن ھەم مۇقىملاشقان. بەزى قەبىلىلەرنىڭ نامى ئالايلۇق، دىڭلىڭلارنىڭ نامى يەر نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى — ئېگىز قاڭقىللار باشلىقلىرىنىڭ قايسى قوۋمدىن بولۇشىغا قارىماي ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى قىلىپ ئاتاپ، ئۆزلىرىنى باشقا رايون ۋە قەبىلىلەردىن پەرقلەندۈرگەن. بۇنداق پەرقلەندۈرۈش بولۇپمۇ ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۇركلى قەبىلىسىنىڭ نامىدا ئېنىق بىلىنىدۇ، مەسىلەن، ئېگىز قاڭقىللارنىڭ كۆلۈگۈ قەبىلىسىگە بىخۇلى (بېكقۇلى) تۇنجى خان بولغاندا قەبىلىنىڭ نامى

بىخۇلى (بېكقۇلى) نىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. بىخۇلى دۆلىتى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، 391 - يىلى جۇجانلاردىن كۇلۇگو ئاكىسى دۆلۈن ۋە چېگۈيجى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەسىر چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن قەبىلىلەرگە بۆلۈپ بېرىلىدى. كۇلۇگو قاڭقىللارنىڭ بىر قەبىلىسىگە باشلىق بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ قەبىلىنىڭ نامى كۇلۇگونىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىپ قاڭقىللارنىڭ كۇلۇگو قەبىلىسى مەيدانغا كەلگەن ①، كېيىن «ئۇيغۇر» دېگەن نام داۋاملىق «خۇيگۇ» دەپ ئاتالغاندىن باشقا، «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى»، «شاجو ئۇيغۇرلىرى»، «شىجو ئۇيغۇرلىرى» قاتارلىق ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان. «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» دېگەن ناممۇ ئىدىقۇت خانى ئارسلاننىڭ ئىسمىدىن كەلگەن ②.

يۇقىرىقى مىساللار قەدىمكى قەبىلە ۋە خەلقلەرنىڭ ئۆزى ياشىغان رايوننىڭ نامىنى ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ، خانلىرىنىڭ نام - ئىسمىنى ئۆزلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«دولانلىق» دېگەن نام جۇجانلارنىڭ خاقانى دولۇننىڭ نامىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. مېنىڭچە، دولانلىقلار بۆلۈنۈپ چىقىشتىن ئىلگىرى دولۇن خانىنىڭ پۇقراسى بولغان. كېيىن ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ئايرىلىپ چىقىپ ئاخىرىدا تارىم بوستانلىقىدىن ماكان تۇتقان. ئۇلار تىل، ئۆرپ - ئادەت، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتە ئەسلىدىكى يەرلىك قەبىلىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرغان. شۇڭا يەرلىك كىشىلەر ئۇلارنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئەسلىدە دولۇن دۆلىتىگە قاراشلىق قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارنى دولۇن تەۋەسىدىن كەلگەنلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان دولۇنلۇقلار دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. كېيىن دولانلىقلارمۇ بۇ نامنى

شېڭ شىسەي شىنجاڭدا، 1933 — 1944» دېگەن ماقالە ئېلان قىلىندى، ئامېرىكا كىلورىدا شتاتى 1980 - يىلى نەشر قىلغان «تۆت كوچا ئېغىزىدا تۇرۇۋاتقان جۇڭگو، 1927 - 1949» دېگەن كىتابقا قاراڭ. چەت ئەللەرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەھۋاللارنى «چەت ئەللەرنىڭ شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئەھۋالى» دىن كۆرۈڭ.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: بېيجىڭ تىل شۆيۈەنى تارىخ كافېدراسى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

قوللانغان. لېكىن دولانلىقلار «نو» نىڭ ئورنىغا «ئا» نى ئالماشتۇرۇپ ئىشى-
لەتكەچكە «دولۇنلۇق» دېيىشنىڭ ئورنىغا «دولانلىق» دەپ قوللانغان. مەسىلەن:
دولانلىقلار «قوغۇن» دېگەننى «قوغان»، «ئوتۇن»نى «ئوتان»، «ئوغۇل»
نى «ئوغال»، «موغۇل» نى «موغال»، «بولۇپ» نى «بولاپ». «قىلىدۇ» نى
«قىلىدا» دەيدۇ. دولانلىقلار شىۋىسىدىكى بۇ پەرقلەر يۇقىرىقى قارىشىمىزنى تىل
جەھەتتىن ۋاسىتىلىق ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

مېنىڭچە، «دولانلىق» لار مىلادى 480 - يىللاردا تەختكە چىققان جۇجان
خانى دولۇن دەۋرىدە جۇجانلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ، جۇجان خانلىقى
مالىمانلىشىپ كەتكەن چاغدا، دولۇندىن يۈز ئۆرۈپ بۆلۈنۈپ چىققان ئېگىز
قىپچاقلارنىڭ بۇركىلى قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

«جۇجانلار ئەسلىدە سايىبلەرنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، توقباتلارنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى»(3). جۇجان دېگەن نام IV ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە مەيدانغا
چىقتى. ئېگىز قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى جۇجانلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخ-
شاتتى. جۇجانلار دەسلەپتە ئېگىز قاڭقىللارغا تايىنىش، كېيىن ئۇلارنى ئۆزىگە
قوشۇۋېلىش ئارقىلىق قۇدرەت تېپىپ، مىلادى 402 - يىلى جۇجان دۆلىتىنى
قۇرۇپ موڭغۇل دالاسىدا ھۇن، سيانپىلاردىن كېيىن كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ
يەنە بىر قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى.

جۇجانلارنىڭ باشلىقى دولۇن 402 - يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغاندىن
باشلاپ 555 - يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر جۇجانلار موڭغۇل
دالاسىنى بىر يېرىم ئەسىر باشقۇردى. دولۇن ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلغان
چاغلاردا ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقتە چاۋشيەنگىچە، غەربتە كىنگىتنىڭ شىمالى-
غىچە كېڭەيگەن، دۇنخۇاڭ بىلەن جاڭيېنىڭ شىمالىنى مەركىزىي رايون قىلغان
ئىدى. دولۇننىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى داتەن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان چاغ-
لاردا جۇجانلارنىڭ غەربىي رايوندىكى ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى تېخىمۇ كېڭە-
يىپ، «غەربتە ئىلى ۋادىسىنى ئىگەللەپ تۇرغان ياپپانلار(4) چېگرىسىغا، جەنۇبتا
قۇمۇل، قوچو، قانقىل، كىنگىت، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا يېتىپ باردى»(5).

جۇجانلارنىڭ جەنۇب تەرەپتە نوتىۋرا تۈزلەڭلىكىگە ئىلگىرىلىمەسلىكى، غەرب-
تىكى تارىم ئويمانلىقىغا كېڭىيىشىنى تاشلىمىسى...

لەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن سودا يوللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ ئوتتۇرىلىقتىكى سودا تىجارەت ئىشلىرىنى كونترول قىلىش ئىدى⑥. جۇجانلار ئۇدۇنغا بېسىپ كىرىپ ئىدى- قۇتنى كونترول قىلغاندىلا، شىمالى يول بىلەن جەنۇبىي يولنىڭ ھەر ئىككىسىنى قولغا كىرگۈزەلەيتتى. بۇ دەۋردىكى غەربىي رايوندىن ھەر قايسى ئەللەرگىچە تۇتىشىدىغان يىپەك يولى دەپ ئاتالغان سودا يولى قەشقەردىن خوتەن (ئۇدۇن)گە ئاندىن كىرىيە، چىرىيە، نىيە، لوپنۇر، چەرچەن، چارقىلىقلار ئارقىلىق كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا باراتتى.

يەنە بىرى قەشقەردىن يەركەن، مارالبېشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا، قارا شەھەر، ئىدىقۇت، قۇمۇللار ئارقىلىق گەنسۇدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا تۇتىشاتتى⑦. 460 - يىلى تۇرپان ئويمانلىقى پۈتۈنلەي جۇجانلار تەرىپىدىن ئىگەللىۋېلىندى. شۇندىن كېيىن «جۇجانلارنىڭ ئىدىقۇتقا بولغان كونترولىقى كۈچەيگەنلىكى ئۈچۈن كىنگىت، پىشامشان، كۈسەن ھەتتا ئۇدۇنمۇ قايتىدىن جۇجانلارنىڭ دائىرىسىگە ئۆتۈپ كەتتى»⑧.

«مىلادى 480 - يىللار داۋامىدا دولۇن خانلىقىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، جۇجان خانلىقى ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدىكى ئۆز ئارا پېتىشماسلىق تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە يوقۇتۇۋېتىش دەرىجىسىگە يەتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەرەققىي قىلدى. شۇنىڭ بىلەن پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ، دۆلەتنى قالايمىقانلىشىپ كېتىش بىلەن قەبىلىلىرى تاراپ كەتتى. ھەممىدىن ئاۋۋال ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۆركلى (بېكقۇلۇ) قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈردى⑨.

«ئېگىز قاڭقىللار — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ بىرى. ئېگىز قاڭقىللار ئەسلىدىكى تېيىلى (تۇرا) لاردىن قېپقالغان قوۋم بولۇپ، دەسلەپتە تېيىلى دەپ ئاتالغان، ئۇلارنى شىمالىي تەرەپتىكىلەر تېيىلى دەپ ئاتىسا، شيالىقلار ئېگىز قاڭقىل ياكى دىڭلىڭ دەپ ئاتايتتى»⑩. «ئېگىز قاڭقىللار موڭغۇل دالى- سىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئالاھىدە جۇغراپىيەۋى مۇھىتتا كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ يول يۈرگەچكە، ئېگىز قاڭقىللار (ئېگىز ھار- ۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان»⑪.

ئېگىز قاڭقىللار نۇرغۇن قوۋملەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دى (دىل)، چىئون (ئۇيغۇر)، كۇلۇگۇ، چاپىش، كەنكۈن، ئىچكىن قاتارلىق قەبىلىلىرى بولغان. ياكى ئۇچقىلى، تۇركىش، يىجان، دالان، كۈخ، داك (دابۇ)،

ئالۇن، مويۇن، ئېغىن، بېكىتقۇلۇ (بۇركىلى)، يۈسۈپى قاتارلىق 12 قوۋمگە بۆلۈنگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇنىڭ تۇتۇلىك، خىتۇلىك، قولۇلىك، شۆگان، پوتوران، سوفۇ، سوغۇيان، يۈچېن قاتارلىق باشقا قوۋملىرىمۇ بولغان⑫.

مىلادى 399 - يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تونجى خانى داۋ ۋۇدى (توپاگۇي) نىڭ ھۇجۇمى بىلەن ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ ئادەملەردىن تارتىپ چارۋىلارغىچە ناھايىتى چوڭ چىقىم تارتقاندىن كېيىن، بىر قىسمى سېپىلنىڭ جەنۇبىدىكى ئىچكى موڭغۇل رايونلىرىغا، بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ كەتكەن. يەنە بىر قىسمى بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان.

مىلادى 429 - يىلى ۋېي شىزۇ بايقال كۆلى بويلىرىدا قېلىپ چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان قاڭقىللارغا يەنە بىر قېتىم زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى موڭغۇل دالىسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىشقا مەجبۇر قىلغان. ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمدىن كېيىن شەرقىي قاڭقىللار ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن.

V ئەسىرنىڭ بېشىدا جۇجانلار زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىپ نۇرغۇن كىچىك قەبىلەلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان⑬، شۇنىڭ بىلەن جۇجانلار كۈچىيىپ موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈرگەن چاغلاردا ئېگىز قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئۇلار جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىغا تاقەت قىلالماي ھەمىشە قارشىلىق كۆرسەتتى⑭.

جۇجانلار تۇرپان ئويمانلىقىدا ئېگىز قاڭقىللار بىلەن زېمىن تالىشىپ دەھشەتلىك ئۇرۇش قىلدى. ئالدى قاڭقىل خانلىقىنىڭ قارارگاھى يارغول شەھىرىدە بولۇپ، قوچوغا ناھايىتى يېقىن يەردە ئىدى⑮. تۇرپان ئويمانلىقى قاڭقىل خانىنىڭ تەسىرىدە ئىدى. قاڭقىللار تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالى تەرەپلىرىدىن تاكى تىيانشاندىكى يۇلتۇز يايلىقىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگىچە بولغان جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلاتتى. 460 - يىلى تۇرپان ئويمانلىقى جۇجانلار تەرىپىدىن ئىگەللىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئېگىز قاڭقىللار قارا شەھەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي تەرىپىدىكى تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ، جۇجانلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆردى. 488 - يىلى قاڭقىللار بۇركىلى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلو بىلەن ئىنىسى چۇڭچى قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق قوۋمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ دولۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، ئېگىز قاڭقىللارنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ باردى ۋە بۈگۈنكى ئۈرۈمچى، جىمسار ئەتراپلىرىدا ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇردى⑯. ئاۋۇزلو شىمال تەرەپكە، چۇڭچى جەنۇب تەرەپكە (قارا شەھەرگە)⑰ جايلاشتى. شۇندىن كېيىن

تەڭرى تېغى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقى يەنى جوڭغار ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئىگىلەپ تۇردى. 491 - يىلى جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، جۇجانلار تىكلىگەن ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، بۇ قاتناش تۈگۈنىنى ئۆز كونتروللۇقىغا ئالدى⑱.

«قاڭقىللارنىڭ ئىدىقۇتنى كونترول قىلغان ۋاقتى ئېفتالىتلار (ئاق ھۇنلار) نىڭ شەرققە قاراپ پائال ھەرىكەت قىلىۋاتقان ۋاقتى ئىدى. شۇڭا قاڭقىللارغا جۇجانلاردىن كېلىۋاتقان بېسىمغا بەرداشلىق بېرىشتىن باشقا، غەرب تەرەپتە ئېفتالىتلارغا قارشى تۇرۇشقا توغرا كەلدى⑲.

ئىدىقۇت جۇجانلار قولىدىن قاڭقىللارغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئېفتالىتلار ئىدىقۇتنى قولغا كەلتۈرۈپ جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ غەربكە كېڭىيىشىنى چەكلەپ سودا يولىنىڭ راۋانلىقىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. ئېفتالىتلار كىنگىتنى بېسىۋېلىپ، چۈڭچىنى ئۆلتۈرگەن، ئوغلىنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن كىنگىت خەلقى تاراپ كەتتى بەزىلىرى يا ئېفتالىتلارغا بېقىندى يا جۇجانلارغا تەسلىم بولدى ... ئاۋۇزلۇ زالىم بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ رايى يېنىپ، كۆپچىلىك ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئىچىدىن بالياننى خان قىلىپ تىكلىدى. يىل ئۆتۈپ، ئېفتالىتلار قاڭقىللار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.»⑳ شۇنىڭ بىلەن ئېفتالىتلار قاڭقىللارنىڭ خانلىق تەختىنى تۈنجى قېتىم ئىدارە قىلدى. چۈڭچىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئېفتالىتلارغا بېقىنغان ياكى جۇجانلارغا تەسلىم بولغانلاردىن باشقا، يەنە بىر قىسىم قاڭقىللار ئۆز ئالدىغا ماكان ئىزدەپ، كىنگىت ئەتراپىدىن كۆچۈپ غەربىي يول بىلەن ئاقسۇدىن ئۆتۈپ چوڭ يول ئۈستىدىكى بوستانلىققا — دولان يۇرتىغا يېتىپ بارغان. بۇ بوستانلىقنىڭ سۈيى مول، توغرىقى غول، يايلىقى كەڭ، يەرلىرى مۇنبەت، ئوتۇنى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇجاي يولوچىلار كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان ئۆتكەل، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئوۋچىلىققا باپ كېلىدىغان ياخشى ماكان ئىدى.

قاڭقىللار دولان يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن ماكانلىشىپ، يەرلىكلەشتۈرۈپ، تېرىقچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇلار ئېفتالىتلارنىڭ زەربىسىدە چارۋىلاردىن ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلالماي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان. «ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرىلا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋەشمالىغا تارقالغانىدى» ㉑. «7 ئەسىردىن كېيىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار خېلى كەڭ كۆلەمدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.» كۆچمەن قاڭقىللار قوشنا رايونلارغا تونۇلغان ۋە ئۇلار

بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قوۋم، تىل ئۆرپ-ئادەت، دىنىي جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، بەزى جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. جۈملىدىن ئۇلار ئەزەلدىن مەدەنىيەت جەھەتتە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتلەردە قوشنا خەلقلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇلار ئۇسسۇل - سەنئەتتە داڭ چىقارغاچقا، قوشنا يۇرت خەلقلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆگىنىپ، شۇلارنىڭ مۇقامىنى توقۇلغان، شۇلارنىڭ ئۇسسۇلىنى ئوينىغان. ئۇلار ئەسلىدە دولۇنىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغاچقا، يەرلىك قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ دولۇنىنىڭ تەۋەلىكىدىن كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنى «دولۇنلۇقلار» دەپ ئاتىغان. كېيىنچە «دولۇن» دېگەن نام دولۇنلۇقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن دولانلىقلار (دولان) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان.

ئىزاھات:

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنالى 1987 - يىل 8 - سان، 29 -، 35 - بەتلەرگە قاراڭ.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 2 - سان، 135 - بەتكە قاراڭ.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 135 - بەت.

④ ياپبانلار - ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۆرپ-ئادىتى، تىلى ئېگىز قاڭقىللار-نىڭكىگە ئوخشايدۇ.

⑤ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 135 - بەت.

⑥ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 4 - سان، 105 - بەتكە قاراڭ.

⑦ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنالى 1984 - يىل 4 - سان، 24 - بەت.

⑧ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 4 - سان، 125 - بەت.

⑨ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 141 - بەت.

⑩⑪ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنالى 1985 - يىل 11 - سان.

⑫ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنالى، 1987 - يىل 8 - سان، 28 - بەت.

⑬ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنالى، 1985 - يىل 11 - سان 7 - بەت.

(ئىزاھلارنىڭ داۋامى 33 - بەتتە)